

**Європейські законодавчі
практики декомунізації:
висновки для України**

Сергій Рябенко, Андрій Козут

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЗАКОНОДАВЧІ ПРАКТИКИ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Аналітичний звіт

УДК 342.764:327.323.2-026.452](4+477)
ББК Х062.031(4+4Укр)+А841
АЗ Р98

Рябенко С., Когут А. **Європейські законодавчі практики декомунізації: висновки для України. Аналітичний звіт** / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: «Часопис», 2017. — 52 с.

21 травня 2015 року в Україні набув чинності пакет «декомунізаційних законів». Вони охоплюють широкий спектр суспільних відносин: від увічнення перемоги у Другій світовій війні та визнання на державному рівні осіб, які боролися за незалежність України у ХХ столітті, до відкриття доступу до архівної інформації колишніх радянських спецслужб та засудження Україною комуністичного й нацистського тоталітарних режимів як злочинних та несумісних із основоположними правами й свободами людини і громадянина. У широкому сенсі ухвалення цих законів означає, що Україна зробила рішучий крок, спрямований на розрив із тоталітарним минулим та його злочинними практиками управління суспільством. Декомунізація не є українським винаходом. Досвід європейських країн проаналізовано в цій брошурі.

Видання здійснене в рамках діяльності та за підтримки:

Група «Політика національної пам'яті»

- © Рябенко С., 2016
- © Когут А., 2016
- © Центр досліджень визвольного руху, 2016
- © ТЗОВ «Часопис», 2017

ISBN 978-966-2720-22-8

*Якщо людина живе в оточенні
тоталітарної пропаганди й не помічає її,
то пропаганда досягнула своєї мети.*

Вацлав Гавел

Вступ

21 травня 2015 року в Україні набув чинності пакет «декомунізаційних законів»: «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років»¹, «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»², «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років»³ та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁴. Ці закони охоплюють широкий спектр суспільних відносин: від увічнення перемоги у Другій світовій війні та визнання на державному рівні осіб, які боролися за незалежність України у XX столітті, до відкриття доступу до архівної інформації колишніх радянських спецслужб та засудження Україною комуністичного й нацистського тоталітарних режимів як злочинних та несумісних із основоположними правами й свободами людини і громадянина.

У широкому сенсі ухвалення цих законів означає, що Україна зробила рішучий крок, спрямований на розрив із тоталітарним минулим та його злочинними практиками управління суспільством. Внаслідок втілення законів у життя топонімічна карта країни має нарешті позбутися ознак комуністичної системи. На найвищому рівні засуджується злочинний характер як комуністичного, так і нацистського тоталітарних режимів, країна відмежовується від практик, притаманних

---

¹ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-viii>

² <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/314-19>

³ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/316-19>

⁴ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

їм, а доступ до архівної інформації про політичні репресії, злочини проти людяності, геноцид, воєнні та інші злочини — відкритий повністю.

Втім, декомунізація не є українським винаходом. Як зазначено у преамбулі до законів «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років» та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», ці закони приймалися з урахуванням кількох резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ та рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи.

Загальне визначення поняття декомунізації наведено в пояснювальному меморандумі до доповіді Комітету з правових питань та прав людини Парламентської Асамблеї Ради Європи. Цей меморандум визначає **декомунізацію як процес подолання спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів, ліквідацію тоталітарного законодавства, інститутів, методів управління й політики, старого менталітету та особистих структур (номенклатури)**⁵. Тобто декомунізація — це оцінка, яку держава й суспільство дають практикам і методам управління тоталітарних комуністичних режимів, засудження злочинів та інших порушень прав людини, вчинених посадовими особами та іншими представниками комуністичних режимів, із метою недопущення таких практик у майбутньому.

Необхідною передумовою здійснення цього процесу є усунення комуністичних режимів від влади. Як зазначено у згаданому вище меморандумі, «ніякі залишкові структури старого режиму не повинні зберегтися ані в політичному

⁵ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С. 169.

житті, ані в економіці, ані в індивідуальній і колективній поведінці. Не можна допустити, щоб тоталітарні організації, такі як комуністичні політичні організації, або партії, або спецслужби інтегрувалися в нове плюралістичне суспільство, оскільки вони використовуватимуть демократію тільки як засіб для свого повернення до влади й не роблять ніякого внеску в прогрес демократії»⁶.

Тут декомунізація має спільні риси з денацифікацією, що здійснювалася в низці країн Центрально-Східної Європи після Другої світової війни. В Німеччині та Австрії початок денацифікації так само був обумовлений поразкою Третього Райху. Внаслідок цього держави-переможці усунули від влади Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини, її вище керівництво, злочинні практики нацизму було засуджено Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом у 1945—1946 роках, а в Німеччині та Австрії сформовано нові уряди, котрі ухвалили закони з денацифікації.

На відміну від нацизму, міжнародного суду над злочинами комунізму, який би визначив певні спільні для всіх базові принципи, не відбулося ані після падіння комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР у 1989—1991 роках, ані згодом. Тому європейські та пострадянські країни, перебуваючи спочатку на більш-менш подібних стартових позиціях, були змушені кожна окремо шукати власного способу здійснення декомунізації шляхом розробки, прийняття та реалізації на практиці відповідних законодавчих актів. Швидкість, глибина, а також міра охоплення різних сфер суспільного життя визначалися як внутрішніми особливостями кожної з країн, рівнем її політичної культури, готовністю суспіль-

⁶ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С. 170.

ства до змін, так і часом, коли конкретна країна розпочинала декомунізацію.

Перші змушені були починати все, що називається, з чистого аркуша, тимчасом як інші країни могли скористатися їхніми напрацюваннями й досвідом. Попри це в деяких країнах Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР декомунізація відбувалася формально, охоплювала тільки окремі сфери суспільного життя або фактично не відбувалася взагалі.

Спільною ж рисою всіх країн Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР було те, що в рамках декомунізації, навіть незважаючи на її подекуди формальний характер, відбувалася реабілітація жертв політичних репресій. Частково цей процес розпочався ще в 1960-х роках та був пов'язаний із певною лібералізацією комуністичних режимів у Радянському Союзі та державах «народної демократії». Наприклад, у Чехословаччині ще в 1968—1969 роках було ухвалено закони «Про судову реабілітацію» та «Про відповідальність за шкоду, заподіяну рішенням державного органу або його неправильними службовими діями», які поширювалися на незаконно репресованих у 1950-ті роки громадян Чехословаччини⁷.

В більшості країн Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР законодавство про реабілітацію було прийнято на початку 1990-х років, уже після «оксамитових революцій» та розпаду Радянського Союзу⁸. Метою ухвалення цих законів

7 http://www.juristlib.ru/book_6513.html

8 Рішення Народних зборів Болгарії від 15.01.1990 «Про реабілітацію політичних організацій та осіб, репресованих за політичними мотивами», Закон Хорватії від 26.06.1991 «Про права колишніх політичних в'язнів», декрет Румунії від 30.03.1990 «Про встановлення прав громадян, які зазнали репресій із політичних мотивів під час диктатури, починаючи з 6 березня 1945 року», Закон Польщі від 24.01.1991 «Про комбатантів та деяких осіб, які є жертвами репресій воєнного та повоєнного періоду», Закон Чехословаччини від 21.02.1991 «Про реабілітацію в позасудовому порядку» та інші.

було вирішення двох важливих проблем. По-перше, вони мали на меті відновлення справедливості відносно осіб, репресованих комуністичними режимами з політичних мотивів. Реабілітація цих осіб засвідчувала, що з погляду нових демократичних країн Центрально-Східної Європи ці особи не коїли кримінальних злочинів. З іншого боку, реабілітуючи таких осіб, держава надавала їм відповідні пільги, соціальні виплати, особливий порядок нарахування трудового й пенсійного стажу, які бодай частково мали би компенсувати завдану внаслідок політичних репресій шкоду їхньому здоров'ю та майну. В більшості випадків держава також повертала таким особам або їхнім нащадкам майно, вилучене в них під час арешту чи засудження, а в разі неможливості компенсувала вартість такого майна.

Втім, реабілітація жертв політичних репресій комуністичних режимів хоча й пов'язана з процесами декомунізації, однак є широкою темою та фактично становить самостійний предмет дослідження і в рамках цього аналізу не розглядається.

ЗАКОНОДАВСТВО КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Аналізуючи декомунізаційне законодавство країн Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР, можна умовно поділити всі ці країни на три групи.

До першої групи відносяться країни, в яких декомунізація охоплювала всі або більшість сфер суспільного життя й у тій чи іншій формі включала: засудження комуністичного режиму з можливою заборонаю використання комуністичної символіки, люстрацію його колишніх посадовців, забезпечення доступу до архівів комуністичних спецслужб та надання певного статусу особам, які боролися проти комуністичного режиму. Це Чехія, Польща, країни Балтії.

Друга група — це країни, в яких декомунізація охоплювала тільки окремі сфери суспільного життя та обмежилася, наприклад, люстрацією, відкриттям доступу до архівів комуністичних спецслужб, заборонаю використання комуністичної символіки тощо. До цієї групи можна віднести, приміром, Німеччину та Албанію.

Нарешті, в країнах третьої групи декомунізація або не відбулася взагалі, або мала формальний характер. Це такі країни, як Білорусь та інші колишні радянські республіки.

ЧЕХІЯ

Найбільш послідовно декомунізація відбувалася в Чехії. Щоб законодавчо її забезпечити, чеський парламент ухвалив низку спеціальних законів, які стосувалися люстрації колишніх посадовців та службовців комуністичного режиму, засудження комуністичного режиму, керівної комуністичної партії та пов'язаних із нею організацій, надання правового статусу учасникам боротьби проти комуністичного режиму, а також

забезпечення доступу до архівних документів колишніх комуністичних спецслужб.

4 жовтня 1991 року парламент тоді ще Чехословаччини ухвалив закон про люстрацію⁹. Він встановлював досить широкий перелік посад в органах державної влади, місцевого самоврядування, державних установах та організаціях, які не могли обіймати колишні посадовці комуністичного режиму. До таких органів та установ відносилися, серед іншого: міністерства та відомства, конституційний та верховний суди Чехословаччини та обох республік, що входили до її складу, президії академій наук, державне та республіканські радіо й телебачення, а також будь-які державні підприємства, організації, банки, акціонерні товариства, в яких головним акціонером виступала держава (частина 1 § 1). Закон також визначав досить широке коло посад та органів колишнього комуністичного режиму, перебування або робота в яких позбавляли особу права обіймати відповідні посади в органах демократичної Чехословаччини. До них відносилися не тільки органи державної безпеки, комуністичної партії, але й народна міліція (офіцерський склад), так званий комітет дії, контрольні комісії Народного фронту до 1948 року, контрольні та нормалізаційні комісії. Також під люстраційні обмеження підпадали особи, які навчалися в СРСР у трьох вищих навчальних закладах КГБ та МВС (§§ 2-3).

Майже одночасно з законом про люстрацію чехословацький парламент 13 листопада 1991 року ухвалив закон під назвою «Про час несвободи»¹⁰. Він констатував, що комуністичний режим, який існував у Чехословаччині впродовж 1948—1989 років, «порушував людські права та свої власні закони».

⁹ http://www.mzv.cz/kiev/uk/x2001_09_21/vyrovnvani_s_minulosti/x2012_09_25/index.html

¹⁰ http://www.mzv.cz/kiev/uk/x2001_09_21/vyrovnvani_s_minulosti/index.html

Вже після розпаду Чехо-Словацької федерації 9 липня 1993 року парламент Чехії ухвалив закон «Про протиправність комуністичного режиму та про боротьбу з ним»¹¹. Він визнавав відповідальність колишньої керівної компартії Чехословаччини за здійснення політичних репресій, порушення прав і свобод громадян, інші діяння в країні за період із 1948 по 1989 роки, встановлював перелік протиправних дій комуністичного режиму та його прислужників відносно громадян Чехословаччини. На підставі цього комуністичний режим було визнано «злочинним, нелегітимним і таким, який варто відкинути» (п. 1 ст. 2), а комуністична партія та інші базовані на її ідеології організації, діяльність яких була спрямована на утиски прав людини й демократичної системи, проголошено злочинними (п. 2 ст. 2). Відповідно, опір громадян (як індивідуальний, так і груповий) цьому злочинному й нелегітимному режиму було визнано «легітимним, справедливим, морально обґрунтованим» і «вартим поваги» (ст. 3), а всі несправедливо покарані чи переслідувані комуністичним режимом особи — такими, що заслуговують «на співчуття та моральне відшкодування» (ст. 4).

Третій етап декомунізації, пов'язаний із відкриттям архівів колишніх комуністичних спецслужб, розпочався в країні 1996 року, коли парламент ухвалив закон «Про відкриття доступу до матеріалів про діяльність колишньої державної безпеки (StB)»¹². Він значною мірою базувався на положеннях уже чинного на той час аналогічного німецького закону, а тому успадкував частину притаманних останньому вад.

¹¹ http://www.mzv.cz/kiev/uk/x2001_09_21/vyrovnavani_s_minulosti/x2012_09_24/index.html

¹² http://www.mzv.cz/kiev/uk/x2001_09_21/vyrovnavani_s_minulosti/x2012_09_25_1/index.html

Параграф 8 чеського закону встановлював доволі складну форму заяви для отримання доступу до архівних документів комуністичних спецслужб. У ній заявник мав вказати значний обсяг даних про себе (всі свої попередні громадянства, імена та прізвища, місце народження тощо). Заяву мало бути подано до архіву особисто заявником, в іншому випадку його підпис на ній мав бути засвідчений нотаріально (ч. 3 § 8). Закон не передбачав можливості подання такої заяви через представника. Також передбачалося надання доступу заявника не до самих документів, а лише до їх копій (§§ 5, 6, 10).

Разом із тим безпосередньо в частині доступу до архівних документів чеський закон містив низку прогресивних новацій. Зокрема, він встановив єдиний порядок доступу до документів комуністичних спецслужб як для громадян Чехії, так і для іноземців, а також не вимагав анонімізації персональних даних осіб, які містилися в цих документах. Важливим також було те, що чеський закон зобов'язував архівні установи регулярно розміщувати в засобах масової інформації перелік справ осіб, які перебували на обліку як співробітники комуністичних спецслужб, а також перелік персональних справ таких співробітників, до яких відкрито доступ із зазначенням періоду їхньої служби та їхніх службових обов'язків (§ 7).

Останній етап декомунізації в Чехії датовано 2011 роком, коли парламент спеціальним законом визначив статус учасників боротьби з комуністичним режимом¹³. Цим законом було визначено період панування такого режиму з 1948 по 1989 роки як «час неволі» (п. «а» § 2), визначено перелік форм, у яких чинився опір режиму, критерії, за якими той чи інший рух визнавався визвольним і таким, що чинив опір комунізму

¹³ http://www.mzv.cz/kiev/uk/x2001_09_21/vyrovnavani_s_minulosti/x2012_11_01/index.html

(п. «б» § 2, § 3). Закон також встановлював випадки, за яких певна особа не мала права отримати статус учасника визвольного руху (значною мірою вони ґрунтувалися на вимогах закону про люстрацію). Також ним було визначено порядок і процедуру присвоєння особі статусу учасника визвольного руху та встановлено відповідні виплати.

Польща

На початку 1990-х років декомунізація також розпочалася в Польщі. 24 січня 1991 року польський парламент ухвалив закон «Про комбатантів та деяких осіб, які є жертвами репресій воєнного та повоєнного періоду». Він встановлював, що влада Третього Райху Німеччини, а також влада СРСР та комуністичний репресивний апарат у Польщі винні в заподіянні великих страждань громадянам Польської держави за їхні особисті, політичні та релігійні переконання. Діяльність нацистської та комуністичної влади призвела до загибелі та завдання істотної шкоди здоров'ю багатьох мільйонів поляків.

Частина 2 статті 1 цього закону визначала перелік осіб, які вважалися комбатантами: військовослужбовці Війська Польського або армій союзників під час військових дій на території Польщі; члени польських військових організацій та формувань у роки Першої світової війни, які брали участь у повстаннях і боротьбі за здобуття та захист територій Польщі; учасники підпільних формувань та організацій, включаючи створені ними партизанські загони під час війни 1939—1945 років, підпільних військових утворень, які діяли з вересня 1939 року до кінця 1956 року на довоєнній території Польщі й метою діяльності яких було здобуття незалежності; військовослужбовці армій союзників, а також учасники організацій руху опору у війні 1939—1945 років, крім НКВД

СРСР чи інших спеціальних структур, які діяли проти польського населення, учасники боротьби проти відділів Української повстанської армії, а також учасники так званих винищувальних батальйонів на території колишніх східних воєводств у 1944—1945 роках.

Цим законом держава також визнавала особливі заслуги тих її мешканців, які боролися за суверенітет і незалежність вітчизни у складі Війська Польського, армій союзників, підпільних незалежницьких організацій або у звичайному житті й які зазнали репресій. Для таких осіб цим законом було встановлено низку соціальних та інших гарантій і пільг.

У 1998 році верхня палата польського парламенту спеціальною декларацією визнала Польщу, яка перебувала під радянською окупацією, недемократичною й тоталітарною державою.

Розробка люстраційного законодавства в Польщі так само розпочалася в 1990-х роках. Першу редакцію закону про люстрацію було ухвалено парламентом у 1992 році, однак невдовзі Конституційний трибунал своїм рішенням визнав її такою, що суперечить Конституції. Після тривалих суперечок закон «Про люстрацію» було ухвалено 1997 року¹⁴. За цим законом, усі вищі посадові особи, державні службовці, кандидати в депутати та на виборні посади мали подавати заяви, в яких вказувати факт своєї співпраці з органами державної безпеки комуністичного режиму або ж її відсутності. Ці заяви підлягали перевірці, й у разі виявлення за її результатами фактів такої співпраці, прихованих особою, така особа підлягала звільненню з посади або ж недопущенню до участі у виборах. У 2006—2007 роках сферу дії закону було поширено на посадових

¹⁴ <http://argumentua.com/stati/pochemu-polshe-udalos-lyustratsiya-i-obshchaya-dekommunizatsiya-kak-ekonomicheskie-factory-cha>

осіб місцевого самоврядування, членів виконавчих органів юридичних осіб, у яких держава мала частку, працівників вищих навчальних закладів, керівників навчальних закладів та журналістів. Було встановлено можливість звільнення з роботи без додаткових розслідувань колишніх співробітників або агентів держбезпеки ПНР.

Однак у травні 2007 року Конституційний трибунал визнав деякі з цих поправок такими, що не відповідають Конституції. Зокрема, було скасовано поширення сфери дії закону на науковців, журналістів, керівництво виконавчих та наглядових органів низки компаній та банків, аудиторів, а також керівників приватних навчальних закладів.

Здійснення люстраційної перевірки в Польщі було покладено на Інститут національної пам'яті — Комісію з розслідування злочинів проти польського народу. Для цього в 1998 році було ухвалено спеціальний закон, яким, серед іншого, всі документи й матеріали колишніх комуністичних спецслужб передавалися до спеціального архіву Інституту, що мав забезпечувати доступ до них. Цей закон значною мірою спирався на згадувані раніше аналогічні закони Чехії та Німеччини, але встановлював певні відмінності в організації роботи з документами. Зокрема, повний доступ надавався до документів про політиків та державних службовців, однак особисті дані третіх осіб підлягали анонімізації. Унікальною особливістю польського закону стало те, що він надавав право особі, про яку містилася інформація в документах спецслужб, дати свої пояснення, уточнення або заперечення щодо такої інформації, й ці пояснення мали бути приєднані до матеріалів справи. Крім того, особа отримала право забороняти доступ до інформації комуністичних спецслужб про себе на строк до 50 років. Однак це не поширювалося на колишніх співробітників органів державної безпеки. Вони мали право знайомитися в архівах з інформацією про себе, проте їм заборонявся

доступ до документів про їхню діяльність як співробітників спецслужб¹⁵.

Наступний етап декомунізації в Польщі розпочався 2009 року. Тоді парламент вніс зміни до статті 256 Кримінального кодексу, запровадивши кримінальну відповідальність у вигляді штрафу або позбавлення волі строком до двох років за виготовлення з метою розповсюдження, зберігання або набуття, поширення, перевезення або друк продукції, яка містить фашистську, комуністичну або іншу тоталітарну символіку. Зазначена заборона не поширювалася на випадки колекціонування або використання такої символіки з художньою, освітньою, науковою метою¹⁶. Однак 19 липня 2011 року Конституційний трибунал визнав цю норму такою, що не відповідає Конституції та порушує право на свободу вираження поглядів¹⁷.

Країни Балтії в процесі декомунізації пройшли подібний шлях. Це було обумовлено не тільки географічною й ментальною близькістю Литви, Латвії та Естонії, але й тим, що всі країни до 1940 року мали майже двадцятирічний період незалежності, потім були окуповані Радянським Союзом та протягом більш ніж 40 років перебували в його складі. Влада й політичні еліти всіх трьох країн загалом розглядали однією з найбільших загроз для своєї національної безпеки політику Росії, вище керівництво якої після нетривалого періоду «відлиги» в 1990-х почало сприймати падіння комуністичного

¹⁵ В'ятрович В., Кулик І., Лощак В., Шпак А. Право на правду. Практичний poradnik із доступу до архівів / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — С. 16.

¹⁶ <http://kodeks-karny.org/czesc-szczegolna/przestepstwa-przeciwko-porzadkowi-publicznemu>

¹⁷ http://otk.trybunal.gov.pl/orzeczenia/teksty/OTKZU/2011/2011A_06.pdf

режиму та розпад СРСР ледь не як найбільшу геополітичну катастрофу. Саме тому в країнах Балтії декомунізація розглядалася не тільки як процес переоцінки радянського минулого та засудження його злочинів, але також як можливість позбутися російської імперської спадщини загалом.

ЛИТВА

23 січня 1997 року парламент Литви ухвалив закон «Про правовий статус учасників руху опору окупації 1940—1990 років». Цим законом період із червня 1940 року по березень 1990 року, коли в Литві панувала радянська влада, визнавався періодом окупації. Радянський окупаційний режим було визнано незаконним. Таку саму позицію було згодом відображено в ухваленому 5 червня 1997 року законі «Про Центр із вивчення геноциду та опору населення Литви».

Закон «Про правовий статус учасників руху опору окупації 1940—1990 років» визначав порядок надання статусу борця за незалежність особам, які в різний спосіб боролися за відновлення незалежності Литви. Це, зокрема, партизани та їхні прихильники, інші особи, які протягом 1940—1990 років у різний спосіб вели боротьбу за відновлення державності, колишні військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ, члени воєнізованих організацій, державні службовці та посадові особи установ і організацій Литви до червня 1940 року, наукові та культурні діячі, а також особи, які організовували та брали участь у повстаннях у радянських таборах.

Як і в інших посткомуністичних державах, у Литві збереглася частина документів колишніх радянських спецслужб, насамперед НКВД та КГБ. 5 грудня 1995 року литовським парламентом було ухвалено закон «Про документи й архіви», стаття 5 якого визначила вказані документи частиною національного архівного фонду та встановила, що їх має бути пере-

дано на зберігання до спеціальних архівів. Порядок доступу до таких документів мало бути встановлено урядом Литви, який 2005 року прийняв із цього приводу спеціальну постанову.

У липні 2008 року було внесено зміни до Кодексу про адміністративні правопорушення Литовської Республіки, які заборонили поширення або демонстрацію комуністичної та фашистської символіки. До такої символіки віднесено прапори, герби та емблеми СРСР, Литовської РСР та нацистської Німеччини, знаки та уніформу нацистської або комуністичної партійних організацій, свастику, знак СС, зображення серпа й молота, радянську червону п'ятикутну зірку, зображення керівників Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини або радянської комуністичної партії, а також товарні знаки (бренди), створені на основі прапорів або емблем організацій, відповідальних за репресії проти литовського народу. За використання такої символіки під час зборів, інших масових заходів або її публічну демонстрацію, а також публічне виконання гімну нацистської Німеччини, СРСР або Литовської РСР на порушника очікує грошовий штраф, а також конфіскація предмета, який був знаряддям правопорушення. Використання комуністичної та фашистської символіки дозволяється лише в рамках музейної діяльності, поширення серед громадськості інформації про історичні й поточні події, тоталітарні режими, в рамках наукової, мистецької діяльності, колекціонування чи антикварної торгівлі. Також заборона не поширюється на осіб, які були учасниками Другої світової війни та носять військову уніформу й державні нагороди¹⁸.

Люстрація в Литві мала багато спільних рис із аналогічними процесами в країнах Східної Європи. Так, ще

¹⁸ http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=494783

1991 року спеціальним декретом колишнім співробітникам та агентам радянського КГБ було заборонено обіймати посади в державній адміністрації. Також було ухвалено спеціальний закон про перевірку мандатів депутатів, яких підозрюють у свідомій співпраці зі спецслужбами СРСР або інших держав. Для цього було створено спеціальну депутатську комісію, до участі в роботі якої могло бути залучено посадовців прокуратури, поліції та служби національної безпеки. Повноваження осіб, чия співпраця зі спецслужбами СРСР підтверджувалася, підлягали припиненню.

Латвія

Заборона на використання радянської символіки існує й у Латвії. Її запровадили невдовзі після відновлення країною незалежності в 1991 році. Однак 20 червня 2013 року латвійський парламент ухвалив поправки до закону «Про безпеку публічних, розважальних та святкових заходів», якими суттєво розширив випадки такої заборони. Так, статтею 4-1 було заборонено під час святкових, церемоніальних, розважальних, спортивних публічних заходів, а також заходів із громадського відпочинку в публічних місцях «закликати до насильства, ненависті, пропагувати нацистську, фашистську або комуністичну ідеологію», а також використовувати стилізовані зображення символіки колишнього СРСР та колишніх радянських республік, радянські та нацистські прапори, герби та гімни, нацистську свастику, знак СС, радянські символи серпа, молота й п'ятикутної зірки. Заборона не поширюється на випадки, коли використання такої символіки не спрямоване на звеличення тоталітарних режимів або виправдання вчинених цими режимами злочинів¹⁹.

¹⁹ <http://likumi.lv/doc.php?id=111963>

Винні в порушенні вищевказаної заборони караються попередженням або штрафом у розмірі до 350 євро, для юридичних осіб розмір штрафу сягає 2900 євро. Якщо ж правопорушення вчинено повторно впродовж року після накладення адміністративного стягнення, то розмір штрафу для громадян становитиме вже 700 євро, а для юридичних осіб — 7100 євро²⁰.

Статтею 1 закону «Про визначення статусу політично репресованої особи для постраждалих від комуністичного й нацистського режимів» від 12 квітня 1995 року в Латвії було визнано злочинними комуністичний і нацистський тоталітарні режими й політичні репресії, які були спрямовані цими режимами проти громадян та постійних жителів Латвії за їхні політичні погляди або політичну діяльність, спротив тоталітарним режимам, релігійні погляди, расову або національну приналежність, приналежність до певного класу або соціального прошарку суспільства, за роботу за певною професією або діяльність, яка не суперечила законам Латвійської Республіки, за шлюб або родинні стосунки з політично репресованою особою, а також за допомогу особам, які були репресовані або зазнали політичних переслідувань.

12 травня 2005 року парламент Латвії ухвалив декларацію «Про засудження тоталітарного комуністичного окупаційного режиму Союзу Радянських Соціалістичних Республік, який здійснювався в Латвії»²¹. В цій декларації злочини комуністичного режиму СРСР у Латвії було визнано частиною злочинів тоталітарних режимів ХХ століття, які не мають терміну давності, й на цій підставі від імені Латвійської держави засуджено комуністичний режим, дії всіх осіб, які брали участь у здійсненні злочинів цього режиму, визнано та

²⁰ <http://likumi.lv/doc.php?id=89648>

²¹ http://www.saeima.lv/arhivs/8_saeima/deklarac_kr.htm

віддано шану учасникам національного руху опору як борцям за свободу Латвії. Парламент також зобов'язався скасувати обмеження доступу до документів, які можуть підтверджувати злочини комуністичного режиму СРСР та його репресивних органів.

Люстрація в Латвії практично аналогічна ситуації в Литві. Закон про вибори 1992 року зобов'язував усіх кандидатів у депутати парламенту подавати письмову заяву щодо їхньої співпраці з радянськими секретними службами або про відсутність таких фактів. Нова редакція закону, ухвалена 1995 року, встановила, що особи, які були членами комуністичної партії або створених нею організацій після 13 січня 1991 року, а також колишні працівники чи агенти КГБ, не мають право бути обраними до парламенту.

Естонія

В Естонії статтею 6 закону «Про введення в дію Конституції», ухваленого на референдумі 28 червня 1992 року, передбачалося, що «до 31 грудня 2000 року особи, які висувають свою кандидатуру на посаду Президента Республіки, до Державних зборів чи Ради місцевого самоврядування, а так само особи, які претендують на посаду прем'єр-міністра, міністра, голови або членів Державного суду, судді, канцлера юстиції, державного контролера, голови Банку Естонії, командувача або головнокомандувача Силами оборони або на будь-яку іншу виборну або номенклатурну посаду в органах державної влади чи місцевого самоврядування, зобов'язані надати письмове запевнення, що вони не перебували на службі в органах безпеки держав, які окупували Естонію, в розвідці чи контррозвідці їхніх збройних сил, не були їхніми агентами, а також не брали участі в переслідуванні громадян та репресіях проти них за їхні політичні переконання, класову

приналежність чи службу в державних чи охоронних органах Естонської Республіки»²². У разі ж встановлення судом, що таке запевнення не відповідає дійсності, кандидат підлягав виключенню з виборчого списку, його мандат визнавався недійсним або ж особа підлягала звільненню з посади.

НІМЕЧЧИНА

Попри те, що Німеччина виступила першопрохідцем у декомунізації, в цій країні так і не було на законодавчому рівні визнано комуністичний режим або комуністичну ідеологію злочинними чи несумісними з основоположними правами людини і громадянина. Сама декомунізація в Німеччині, по суті, звелася до відкриття архівів Служби державної безпеки колишньої Німецької Демократичної Республіки, люстрації її колишніх співробітників та заборону на використання символіки однієї з партій комуністичного спрямування.

Параграфом 86 Кримінального кодексу ФРН було заборонено поширення й виготовлення для поширення на території Німеччини та за кордоном пропагандистських матеріалів партій, визнаних Конституційним судом неконституційними. Інший параграф, 86а, забороняв поширення або публічне використання на території Німеччини під час проведення зібрань, у листуванні або з комерційною метою матеріалів, які містять символіку партій або організацій, визнаних неконституційними. До такої символіки закон відніс, зокрема, прапори, символіку, уніформи, гасла та форми вітання, та передбачав за її використання покарання у вигляді позбавлення волі строком до трьох років або штрафу²³.

---

²² http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/estonia/estoni-r.htm

²³ http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html#p0872

17 серпня 1956 року Федеральний Конституційний суд Німеччини визнав такою, що суперечить Конституції, діяльність Комуністичної партії Німеччини, та на цій підставі заборонив її своїм рішенням²⁴.

Тому чинна законодавча заборона поширюється виключно на символіку конкретної Комуністичної партії Німеччини. При цьому використання іншої комуністичної символіки загалом законом не обмежується.

Документи й матеріали Служби державної безпеки (так званої Штазі) колишньої Німецької Демократичної Республіки опинилися в розпорядженні ФРН після об'єднання Німеччини 1990 року. Обсяг цих матеріалів становив приблизно 4,6 кілометрів полиць²⁵. Для забезпечення доступу до них парламент ФРН ухвалив закон «Про матеріали Служби державної безпеки колишньої Німецької Демократичної Республіки». Фактично він став одним із перших подібних законів, яким регламентувався порядок доступу до архівних матеріалів колишніх комуністичних спецслужб. Він визначив кілька базових принципів доступу до архівів Штазі. Серед них: доступ до інформації про осіб, причетних до функціонування комуністичних органів безпеки та репресивної системи, захист персональних даних згаданих у документах комуністичних спецслужб третіх осіб, право особи, яка постраждала від діяльності спецслужб, на певний час обмежити доступ до своєї справи тощо²⁶.

Власне, процедуру доступу до документів Штазі було визначено законом досить детально. Так, згідно з параграфом 3, будь-яка особа отримала можливість звернутися

²⁴ <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv005085.html#Rn246>

²⁵ В'ятрович В., Кулик І., Лошак В., Шпак А. Право на правду. Практичний poradник із доступу до архівів / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — С. 13.

²⁶ Там само. — С. 15—16.

до спеціального Федерального уповноваженого по довідку про те, чи міститься в документах комуністичної спецслужби будь-яка інформація про неї, а також ознайомитися з такою інформацією про себе. Якщо ж у документі міститься інформація про інших потерпілих осіб, доступ до його оригіналу може бути надано виключно в разі, якщо такі особи надали на це дозвіл, якщо відділити інформацію про інших потерпілих неможливо або це потребує непропорційних витрат, а право особи на ознайомлення з архівною інформацією переважає над правом інших осіб обмежити доступ до інформації про себе (п. 4 § 12). В іншому випадку доступ надається лише до копій документів, у яких анонімізовано дані про інших потерпілих чи третіх осіб. Так само анонімізовані копії документів, або документи, що не містять персональних даних, надаються для історичного чи політичного дослідження діяльності Штазі та механізмів управління в колишній НДР. Виняток становлять випадки, коли особа, дані про яку містяться в документах колишньої Служби державної безпеки, померла більше 30 років тому або була співробітником Штазі чи є активним політиком, а також якщо дозвіл на використання персональних даних надала сама особа або її близькі родичі (§ 32). Таким чином, якщо інформація про жертв комуністичного режиму загалом була доступна тільки цим особам і могла бути поширена за їхньою згодою, то дані про співробітників або агентів Штазі могли бути оприлюднені.

Надання доступу до документів Штазі здійснюється виключно на підставі письмової заяви. При цьому заявник повинен засвідчити в установленому порядку свою особу. Якщо ж заява подається представником заявника, останній повинен додатково надати довіреність чи інший документ, яким визначено його повноваження (§ 12).

Окремого люстраційного законодавства органи влади Німеччини не ухвалювали. Загальні принципи люстрації

було закріплено в Договорі про об'єднання Німеччини від 31 серпня 1990 року, укладеному між ФРН та НДР. Відповідно до його положень, звільненню підлягали військовослужбовці строкової або контрактної служби колишньої Національної народної армії НДР, а також працівники державного сектору, якщо вони раніше працювали у Штазі²⁷. Для розгляду свідчень колишніх службовців НДР було створено спеціальні комітети з люстрації. Під час розгляду ними своєї справи особа мала право представити відповідні докази на свою користь, включаючи показання надійних свідків, а в деяких випадках навіть оскаржувати достовірність матеріалів Штазі. Нарешті, рішення про своє звільнення особа мала право оскаржити до суду²⁸.

Словацьчина

Особливості декомунізації в Словаччині зумовлені насамперед тим, що цей процес розпочався в 1990-х, ще коли Словацьчина входила до складу єдиної Чехо-Словацької федерації. Тому деякі декомунізаційні закони, ухвалені парламентом Чехословацької Республіки, як-от закон про люстрацію та закон «Про час несвободи», продовжили діяти в незалежній Словацькій Республіці.

За прикладом сусідньої Чехії словацький парламент у 1996 році ухвалив закон «Про аморальність та протиправність комуністичної системи»²⁹. В цьому законі констатувалося, що керівна Комуністична партія Чехословацької Республіки та

²⁷ <http://www.gesetze-im-internet.de/einigvtr/BJNR208890990.html>

²⁸ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С. 189—190.

²⁹ http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/other-legislation/slovakia/slovakia_criticism_communist_regime_1996.pdf

Комуністична партія Словаччини як її складова були відповідальними за цілеспрямоване руйнування традиційних цінностей європейської цивілізації, свідоме порушення прав і свобод людини, політичні репресії та руйнацію економіки.

Параграф 1 закону проголошував режим, заснований на комуністичній ідеології, який існував у колишній Чехословаччині з лютого 1948 року по листопад 1989 року, протиправним, а комуністичну партію — організацією, що не забороняла своїм членам та їхнім помічникам коїти злочини проти прав і свобод людини. У зв'язку з цим колективний або індивідуальний опір комуністичному режиму на території країни й поза її межами було визнано правомірним, морально виправданим та гідним вшанування, а кожного, хто постраждав від комуністичного режиму, — таким, що заслуговує на вшанування.

Закон «Про доступ до документів державної безпеки 1939—1989 років та створення Інституту національної пам'яті і внесення змін до деяких законів (закон про національну пам'ять)» було ухвалено словацьким парламентом 2002 року³⁰. Цей закон поширювався на документи, які стосувалися діяльності органів безпеки Третього Райху, СРСР та державної безпеки Чехословацької соціалістичної республіки за період із квітня 1939 року по грудень 1989 року. Запроваджувана ним процедура доступу до архівних документів мала багато спільного з подібними законами Чехії та Польщі, ухваленими раніше. Зокрема, було створено спеціальний державний орган — Інститут національної пам'яті, завданнями якого було визначено повне та об'єктивне дослідження періоду несвободи, аналіз шляхів та причин постання фашистських і комуністичних режимів та співпраці з ними громадян Словаччини й іноземних осіб.

³⁰ http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/other-legislation/slovakia/slovakia_archives_2002.pdf

Інститут відповідає за доступ осіб, які зазнали переслідувань за часів комуністичного режиму, до відповідних документів, публікацію даних про виконавців злочинів у період комуністичного режиму, а також у співпраці з іншими правоохоронними органами країни покликаний створювати умови для притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності. До повноважень Інституту було віднесено й надання особам статусу учасника антикомуністичного руху опору та видачу відповідного посвідчення.

Нарешті, 2006 року словацький парламент ухвалив закон «Про антикомуністичний опір»³¹, яким встановив умови надання статусу учасника антикомуністичного опору. Цим законом антикомуністичний рух опору було визнано національною боротьбою за визволення і включено до нього індивідуальний або організований активний спротив комуністичному режиму в період із жовтня 1944 року по листопад 1989 року як на території Чехословаччини та Словацької Республіки, так і за кордоном. До учасників такого руху опору було віднесено членів підпільних організацій та окремих політичних в'язнів. Як і в чеському законі, до учасників антикомуністичного руху опору не могли бути віднесені колишні співробітники органів комуністичної безпеки, керівники комуністичної партії (починаючи від секретаря районного комітету), вище керівництво армії, особи, які навчалися у вищих навчальних закладах КГБ на території Радянського Союзу.

Попри те, що словацьке антикомуністичне законодавство значною мірою базувалося на аналогічних нормах чеського законодавства, практичне виконання цих законів у Словаччині мало значно формальніший характер. Так, керів-

³¹ http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/personal-rehabilitation/slovakia_rehabilitation_2006.pdf

ництво держави після здобуття незалежності в 1993 році досить негативно поставилося до процедури люстрації. Хоча відповідний люстраційний закон після розпаду Чехословаччини продовжував діяти на території Словаччини, сама процедура люстрації була формальною.

Наприклад, осіб, які за часів комуністичного режиму обіймали державні посади або співпрацювали з органами державної безпеки, не було звільнено з державної служби, вони й надалі обіймали відповідні посади в органах влади й самоврядування Словацької Республіки. Так, у 1990-х роках у спецслужбах Словаччини налічувалося лише близько 200 співробітників, які не пройшли люстраційної перевірки. Декілька гучних справ проти колишніх керівників Міністерства внутрішніх справ, генерального секретаря Компартії Чехословаччини, колишнього керівника профспілок, по суті, закінчилися нічим. В інших справах, навіть якщо було доведено факт співпраці особи з комуністичними спецслужбами, суд або призначав такій особі мінімальне покарання, або взагалі звільняв від відповідальності.

БОЛГАРІЯ

1992 року парламент Болгарії спробував розпочати декомунізацію. Було ухвалено закон під назвою «Додаткові вимоги до членів керівних органів наукових організацій і Вищої атестаційної комісії», або так званий закон Панева³². Ним було запроваджено тимчасові вимоги до членів виконавчих органів і Вищої атестаційної комісії, за якими колишнім активістам комуністичної партії та викладачам комуністичної ідеології заборонялося обіймати керівні посади в наукових

³² Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С. 185—186.

установах та вищих навчальних закладах. Однак 3 квітня 1995 року болгарський парламент скасував цей закон. Два інші закони, які стосувалися люстрації в банківській сфері та визначали порядок пенсійного забезпечення для колишніх посадовців комуністичного режиму, після ухвалення було скасовано Конституційним судом Болгарії.

Втім, Болгарія стала однією з країн Центрально-Східної Європи, в яких було прийнято спеціальний закон про злочинний характер комуністичного режиму. Такий закон — «Про визнання злочинного характеру комуністичного режиму в Болгарії» — болгарський парламент ухвалив 2000 року³³. Його перша стаття констатує: 9 вересня 1944 року Болгарська комуністична партія (БКП), яка тоді називалася Болгарською робітничою партією (комуністів), усупереч Конституції прийшла до влади за допомогою іноземних військ, що оголосили війну Болгарії, та була відповідальною за державне управління до 10 листопада 1989 року, привівши країну до національної катастрофи. Стаття 2 закону визначила відповідальність вищого керівництва БКП за цілеспрямоване знищення цінностей Європейської цивілізації, умисне порушення прав і свобод людини, моральний та економічний занепад держави, створення централізованої та планової економіки, руйнування традиційних принципів права власності, посягання на свободу віросповідання, використання терору проти незгідних та проти цілих груп населення та інші діяння.

Комуністичний режим було проголошено відповідальним за систематичне порушення основних прав людини; пригнічення цілих верств населення за політичною, соціальною, релігійною або етнічною ознакою; порушення основних принципів демократії, верховенства права, міжна-

³³ <http://www.decommunization.org/English/Articles/BZ1.htm>

родного законодавства; переслідування громадян із використанням примусових трудових таборів, тортур; політичні репресії у формі примусового утримання в психіатричних закладах, позбавлення власності, перешкоджання й заборону на професію та вільне пересування, позбавлення громадянства, а також за підпорядкування інтересів Болгарії інтересам іншої держави, яке призвело до знищення національної гідності та практичної втрати державного суверенітету.

Все це давало підстави визнати злочинний характер комуністичного режиму в Болгарії в період із 9 вересня 1944 року по 10 листопада 1989 року, а БКП — злочинною організацією, яка створювала інші організації, що базувалися на її ідеології й чия діяльність була спрямована на придушення прав людини й демократичного устрою.

У зв'язку з цим стаття 4 закону проголошувала будь-які дії, спрямовані на опір та протистояння комуністичному режимові та його ідеології, в зазначений вище період справедливими, морально виправданими й такими, що заслуговують на пошану.

Наступний етап декомунізації в Болгарії розпочався лише наприкінці 2006 року. Тоді парламент ухвалив спеціальний закон, яким було встановлено порядок роботи з відповідними документами й матеріалами спецслужб колишнього комуністичного режиму. На початку 2007 року було створено комісію «Досьє», що мала збирати і зберігати всі архіви установ, пов'язаних із репресивним апаратом комуністичного режиму, та надавати доступ до цих документів жертвам комуністичного режиму, дослідникам, журналістам та іншим заявникам³⁴.

³⁴ <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/06/3/148364/>

АЛБАНІЯ

Декомунізація в Албанії загалом мала дві складові: люстрація колишніх посадовців комуністичного режиму та відкриття архівів його спецслужби. Так, 1995 року парламент цієї країни ухвалив закони «Про геноцид і злочини проти населення, скоєні в Албанії під час комуністичного режиму за політичними, ідеологічними й релігійними мотивами» та «Про перевірку офіційних та інших осіб у зв'язку із захистом демократичної держави». Відповідно до цих законів, не мали права обіймати посади президента держави, членів уряду, депутатів парламенту, керівництва правоохоронних органів та збройних сил, бути суддями або прокурорами чи обіймати інші високі державні посади особи, які в період із 28 листопада 1944 року по 31 березня 1991 року були кандидатами та членами політбюро, секретарями і членами ЦК Партії праці Албанії, міністрами, депутатами парламенту, головами верховних судів, генеральними прокурорами та співробітниками спецслужби³⁵. Для перевірки зазначених фактів було створено спеціальну комісію з представників уряду, парламенту, міністерств внутрішніх справ, юстиції, оборони та Національної служби інформації (спецслужби). 1996 року норму, яка поширювала цю заборону на журналістів та керівників ЗМІ з накладом більше 3000 примірників, було скасовано Конституційним судом Албанії.

Певний час у країні навіть діяли норми трудового законодавства, які дозволяли керівникам державних установ звільняти без права поновлення будь-якого співробітника, визнаного винним у підтримці комуністичного режиму.

У травні 2015 року парламент Албанії ухвалив закон про доступ до архівів комуністичної служби безпеки Сигу-

³⁵ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С. 183—184.

рими. Право на ознайомлення з архівною інформацією отримали як особи, що були об'єктом інтересу з боку спецслужб, так і колишні співробітники Сигурими.

УГОРЩИНА

В Угорщині декомунізація спочатку також була обмеженою. А вже після падіння комуністичного режиму 1989 року значна частина його колишніх посадовців лишилася при владі. 1992 року угорський парламент ухвалив закон, що встановлював кримінальне покарання аж до позиттєвого ув'язнення за «зраду Батьківщини», до якої прирівнювалася в тому числі й співпраця з комуністичними спецслужбами. Однак невдовзі цей закон було визнано неконституційним та скасовано. Тому на тривалий час доступ до документів спецслужб колишньої Угорської Народної Республіки був обмежений. 1994 року своїм рішенням Конституційний суд визначив, що доступ до документів про осіб, які були пов'язані зі спецслужбами та керівною партією колишнього комуністичного режиму, може бути відкрито лише у випадках, якщо ця інформація є предметом суспільного інтересу. Через це фактично єдиною санкцією для осіб, які співпрацювали з комуністичними спецслужбами, було оприлюднення такої інформації. Але це не призводило до автоматичного звільнення особи з займаної виборної посади чи з державної служби.

2003 року спеціальним законом було створено Історичний архів органів державної безпеки Угорщини. Однак він відкривав доступ лише до незначної частини документів комуністичних спецслужб. Зокрема, якщо в документах про особу, яку було репресовано в роки комуністичного режиму, містилася інформація про таємних агентів комуністичних спецслужб, які на той момент були ще живі, то для отримання

доступу до цих документів репресована особа мала отримувати дозвіл від цього агента.

Процес зрушив із мертвої точки лише 2013 року, коли спеціальним законом було створено Комісію національної пам'яті, яка отримала доступ до документів спецслужб і право передавати відповідні матеріали до прокуратури з метою притягнення до відповідальності колишніх таємних агентів держбезпеки Угорської Народної Республіки.

Разом із тим Угорщина стала однією з небагатьох країн Центрально-Східної Європи, де на законодавчому рівні було запроваджено заборону на використання символіки тоталітарних режимів. 1993 року угорський кримінальний кодекс було доповнено статтею 269/B, яка встановлювала покарання у вигляді штрафу за поширення, публічне використання або демонстрацію свастики, знаку СС, символу «схрещених стріл», емблеми у вигляді серпа й молота або червоної зірки чи позначення якогось із цих знаків. Заборона не поширювалася на випадки використання такої символіки з освітньою, науковою, мистецькою метою або задля надання інформації про історичні та сучасні події. Два найвідоміших випадки застосування норм цієї статті стосовно публічного використання символу червоної зірки стали предметом розгляду Європейського суду з прав людини. 8 липня 2008 року в рішенні у справі Вайнай проти Угорщини (*Vajnai v. Hungary*) й 3 листопада 2011 року в рішенні у справі Фратаноло проти Угорщини (*Fratanolo v. Hungary*) ЄСПЛ встановив факт порушення Угорщиною статті 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Тож рішенням Конституційного суду Угорщини в лютому 2013 року положення статті 269/B Кримінального кодексу було визнано неконституційними. Однак у квітні того ж року угорський парламент удруге запровадив кримінальну відповідальність у вигляді штрафу за поширення або використання

в громадських місцях чи демонстрацію свастики, значків СС або нілашистського хреста, символів серпа й молота або п'ятикутної зірки. Щоправда, тепер порушника можна було притягнути до відповідальності виключно у випадках, коли таке поширення або публічне використання тоталітарної символіки «здатні порушити громадський спокій, зокрема, людську гідність жертв тоталітарних режимів або право їхнього вшанування»³⁶.

Молдова

В Молдові активна фаза декомунізації розпочалася 2010 року після усунення від влади партії комуністів. Указом Президента Республіки Молдова від 14 січня 2010 року було створено Комісію з вивчення та оцінки тоталітарного комуністичного режиму в Республіці Молдова. Базуючись на її висновках, 12 серпня 2012 року парламент Молдови ухвалив постанову «Про історичну та політико-правову оцінку тоталітарного комуністичного режиму в Молдавській Радянській Соціалістичній Республіці»³⁷. Ця постанова засуджувала тоталітарний комуністичний режим у Молдові, який коїв злочини проти людяності, а також забороняла на території країни пропаганду тоталітарних ідеологій та використання з політичною і пропагандистською метою символіки тоталітарного комуністичного режиму: серпа й молота. Постанову було оскаржено представниками партії комуністів до Конституційного суду, однак останній 4 жовтня 2012 року відмовився розглядати справу по суті, аргументувавши це тим, що «політична та історична оцінка комуністичного режиму в Молдавській Радянській Соціалістичній Республіці виходить за межі

³⁶ <http://newsar.ukrinform.com/ukr/order/?id=1189800>

³⁷ <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=344634&lang=2>

компетенції Конституційного суду й не може бути питанням перевірки конституційності»³⁸. З огляду на це, зазначена постанова залишилася в силі.

Одночасно з вищезгаданою постановою парламент Молдови ухвалив закон, яким було внесено зміни до законодавства про політичні партії, про свободу висловлення думки та до Кодексу про правопорушення. Цим законом заборонялося використання політичними партіями символіки тоталітарного комуністичного режиму (серпа й молота), а також пропаганда тоталітарних ідеологій. За порушення цієї заборони було запроваджено штрафи для громадян, юридичних осіб та посадовців. Цей закон так само було оскаржено комуністами до Конституційного суду, який 4 червня 2013 року виніс рішення та визнав зазначені зміни неконституційними³⁹.

Тож наразі засудження комуністичного режиму в Молдові та заборона використання комуністичної символіки фактично залишаються декларативними.

Грузія

В іще одній пострадянській країні, Грузії, декомунізація так само має обмежений характер. Так, на початку 1990-х після здобуття незалежності кілька населених пунктів, які мали радянські назви, було перейменовано. Однак у місті Горі ще до середини 2000-х років на центральній площі стояв пам'ятник Йосипу Сталіну. В травні 2011 року парламент Грузії ухвалив закон під назвою «Хартія свободи». Стаття 1 визначала, що його метою є «здійснення превентивних заходів проти розповсюдження основ радянської та фашистської ідеології, ліквідація радянських та фашистських символів,

³⁸ <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=345204&lang=2>

³⁹ <http://lex.justice.md/ru/349032/>

культових споруд, пам'ятників, монументів, барельєфів, написів, назв вулиць, площ, стадіонів, сіл, селищ та районів, а також заборона тих чи інших засобів пропаганди, носіїв радянської й фашистської ідеології»⁴⁰.

Для цього в структурі МВС Грузії було створено спеціальну комісію, яка мала збирати дані та формувати реєстр осіб, які таємно співпрацювали зі спецслужбами колишнього СРСР. Такі особи не мали права претендувати на посади членів уряду Грузії, вищого керівництва міністерств, членів автономних урядів, послів, керівників Національного банку, губернаторів регіонів, суддів Конституційного й загальних судів, ректорів вищих навчальних закладів, деканів та керівників кафедр, керівництва суспільного мовника. Також ці особи не мали права бути співробітниками Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ та оперативних підрозділів їхніх територіальних органів.

До повноважень комісії МВС Грузії також входило збирання даних щодо використання радянської символіки адміністративними органами, її наявності на об'єктах власності державних органів чи місцевого самоврядування, культових спорудах, пам'ятниках, у назвах населених пунктів, а також в інших місцях масових зборів, які включали елементи радянської ідеології та пропаганди чи імена її лідерів.

Комісія мала також надавати рекомендації уповноваженим органам щодо усунення носіїв радянської символіки у вигляді пам'ятників, барельєфів, написів та назв.

У грудні 2013 року парламент Грузії ухвалив низку правок до тексту Хартії⁴¹. Ними було визначено, що комуністична тоталітарна ідеологія характеризується порушенням прав людини, різними формами масового фізичного терору,

⁴⁰ <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/29/48130/>

⁴¹ <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/1381526/4/ru/pdf>

індивідуальними та масовими вбивствами і знищенням, смертної карою в концентраційних таборах, голодом і депортаціями, катуванням і рабською працею, а також переслідуваннями на етнічному та релігійному ґрунті, обмеженням свободи совісті, поглядів та їх вираження тощо. Комуністичною тоталітарною символікою було визнано символіку, яка пов'язана з комуністичною тоталітарною ідеологією та уособлює комуністичний тоталітарний режим. Було уточнено низку процедурних питань, пов'язаних із діяльністю спеціальної комісії МВС Грузії. Зокрема, змінами до частини 6 статті 7 Хартії було визначено, що в разі звернення комісії до уповноваженого органу з рекомендаціями усунути комуністичну тоталітарну або фашистську символіку такий орган зобов'язаний усунути таку символіку. Наслідком невиконання або неналежного виконання вказівок комісії стала визначена законом відповідальність. Також було запроваджено можливість оскаржити в судовому порядку будь-які дії, пов'язані з виконанням та реалізацією положень Хартії.

Реалізація на практиці положень Хартії фактично має дуже обмежений характер. З одного боку, це пов'язано зі зміною влади в Грузії в 2012—2013 роках, коли найвищі державні посади обійняли представники коаліції «Грузинська мрія», які не були зацікавлені в широкій декомунізації в країні. Так, визначену Хартією комісію МВС було створено лише 2014 року, й станом на квітень 2015 року вона встигла провести лише одне засідання⁴². Жодної інформації про осіб, які обіймають державні посади та підпадають під дію обмежень Хартії, комісією встановлено не було. Іншою істотною перешкодою на шляху люстрації було те, що в середині 1990-х років значну частину архівів колишнього КГБ було знищено внаслідок пожежі, а більшість документів, які стосувалися

⁴² http://www.bbc.com/russian/international/2015/04/150412_georgia_fight_communism

діяльності агентури радянських спецслужб, ще раніше було вивезено до Москви. Остання не має намірів надавати доступ до них навіть грузинським правоохоронним органам.

Наразі ухвалена у Грузії Хартія свободи залишається радше декларативною.

Румунія

В інших країнах Європи та колишніх республіках СРСР декомунізація здебільшого мала обмежений чи формальний характер або не відбулася взагалі. Так, наприклад, у Румунії ще в грудні 1990 року після повалення комуністичного режиму Чаушеску було ухвалено спеціальний закон про вшанування героїв, мучеників та їхніх нащадків, які боролися й були поранені під час Революції грудня 1989 року⁴³. Цим законом було запроваджено спеціальне звання «героя-мученика» для осіб, які брали участь у румунській Революції грудня 1989 року, та передбачено відповідні виплати для них.

У грудні 1999 року урядовим рішенням було визначено порядок надання статусу борця антикомуністичного спротиву для осіб, яких було засуджено та які зазнали адміністративних обмежень із політичних мотивів.

2004 року румунський парламент ухвалив ще один закон «Про вшанування героїв-мучеників та борців, які зробили внесок у перемогу Румунської Революції у грудні 1989 року»⁴⁴. Ним констатувалося: Революція 1989 року, що була спричинена повстанням мешканців Тімішоари та продовжилася в Бухаресті та інших частинах країни, була антитоталітарною

---

⁴³ http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/compensations/romania_compensation_law_1990_1.pdf

⁴⁴ http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/other-legislation/romania/romania_341_2004.pdf

революцією та за підтримки армії призвела до падіння комунізму і встановлення демократії, що стало важливою подією в історії Румунії. Законом було чіткіше визначено категорії осіб, які мали право на отримання статусу «героя-мученика» революції, усталено порядок надання таким особам відповідних пільг та виплат.

Однак жодним із цих нормативних актів сам комуністичний режим, проти якого такі особи, власне, й вели боротьбу, цим законом засуджено не було.

Наразі фактично єдина згадка про засудження комунізму на державному рівні міститься в статті 40 румунської Конституції, що забороняє діяльність політичних партій та організацій, які «своєю метою або діяльністю заважають політичному плюралізму, верховенству права або виступають проти суверенітету й незалежності Румунської держави». В законі про національну безпеку загрозами визначено акти, інспіровані «комунізмом, фашизмом, расизмом, антисемітизмом, ревізіонізмом чи сепаратизмом»⁴⁵.

Що стосується доступу до архівних документів комуністичної спецслужби, то в грудні 1999 року румунський парламент ухвалив із цього приводу спеціальний закон⁴⁶. Ним надавався доступ до особистих справ, створених у період із березня 1945 року органами державної безпеки комуністичного режиму (так званою Секурітате). Будь-яка особа, яка в зазначений період була громадянином Румунії (або ж громадянами були члени її родини), особисто або через представника отримала право на доступ до архівної інформації Секурітате про себе. При цьому особі було надано й право на отримання копій таких документів.

⁴⁵ <http://www.memory.gov.ua/news/evropeiski-praktiki-pam-yati-i-pravovoi-otsinkidiyalnosti-komunistichnikh-rezhimiv-skhidna-i-t>

⁴⁶ <http://legislatie.resurse-pentru-democratie.org/legea/187-1999.php>

Крім того, стаття 2 закону в рамках забезпечення права на доступ до публічної інформації гарантувала громадянам Румунії право одержувати інформацію про те, чи була агентом або співробітником Секурітате особа, що обіймає відповідні державні посади (Президента Румунії, депутата парламенту, члена уряду, посадовців державної адміністрації та органів місцевого самоврядування тощо) або є кандидатом на такі посади. Також кандидати на зазначені посади зобов'язані пройти люстраційну перевірку.

Для забезпечення доступу до документів Секурітате та встановлення фактів співпраці громадян Румунії з комуністичною спецслужбою цим законом було створено також спеціальний державний орган — Національну раду з вивчення архівів Секурітате.

ЄВРОПЕЙСЬКІ УСТАНОВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

Законодавчі акти з питань декомунізації, які після падіння комуністичних режимів почали ухвалювати країни Центрально-Східної Європи та Балтії, на початку 1990-х стали предметом розгляду Ради Європи. Ще в травні 1992 року до цієї міжнародної організації надійшов запит, у якому йшлося про потребу правової експертизи «законів і правил, прийнятих у ряді країн Центральної та Східної Європи, у рамках заходів щодо ліквідації комунізму, з тим, щоб з'ясувати, чи не є деякі з них несумісними з положеннями Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ)»⁴⁷. Цей запит тривалий час був предметом розгляду Комітету з правових питань і прав людини, представник якого 3 червня 1996 року виголосив доповідь про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем; у ній він наголосив, що «при ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем, демократична держава повинна застосовувати процесуальні засоби, засновані на верховенстві права. Вона не може застосовувати будь-які інші засоби, оскільки тоді вона буде не кращою, ніж тоталітарний режим, який повинен бути ліквідований»⁴⁸.

На основі цієї доповіді 27 червня 1996 року Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила резолюцію «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем» № 1096 (1996). У ній містилися рекомендації державам — членам ПАРЄ «ліквідувати спадщину коли-

⁴⁷ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С. 167—168.

⁴⁸ Там само. — С.192.

шніх комуністичних тоталітарних систем шляхом реструктуризації старої правової й інституціональної системи». Цей процес мав базуватися на принципах демілітаризації найважливіших громадянських інститутів (в'язниць, спецвійськ Міністерства внутрішніх справ), децентралізації, особливо на місцевому та регіональному рівнях, демонополізації та приватизації, а також дебюрократизації⁴⁹. Наголошувалося також на потребі засудження злочинів, скоєних під час комуністичного тоталітарного режиму, згідно з нормами кримінального законодавства, паралельно з реабілітацією осіб, засуджених за діяння, які не вважаються злочинами в цивілізованому суспільстві, а також несправедливо засуджених осіб.

Крім того, в цій резолюції ПАРЕ визнала люстрацію, як одну зі складових декомунізації, загалом сумісною з принципами верховенства права за умови дотримання відповідних критеріїв. Це доведення провини особи в кожному конкретному випадку, гарантія права на захист, презумпція невинуватості й право на звернення до суду⁵⁰.

Після цього питання декомунізації, а також окремі її аспекти періодично ставали предметом розгляду ПАРЕ та інших міжнародних організацій і європейських структур.

У грудні 2005 року доповідь щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів представив Комітет із політичних питань ПАРЕ. В ній наголошувалося: тимчасом як злочинний характер нацистської ідеології та нацистського режиму є безперечним, а його лідери та багато злочинців понесли відповідальність, комуністичній ідеології та комуністичним режимам не було дано належної оцінки. Комуністична символіка використовується

⁴⁹ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С.195—196.

⁵⁰ Там само. — С.197.

відкрито, й суспільство дуже погано усвідомлює злочини комунізму. А тому не слід зволікати із засудженням комуністичної ідеології та комуністичних режимів на міжнародному рівні⁵¹.

На основі цієї доповіді ПАРЕ було ухвалено резолюцію під назвою «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» № 1481 (2006). У ній констатовалося: для всіх без винятку комуністичних тоталітарних режимів були характерні численні порушення прав людини. Асамблея рішучо засудила ці порушення й наголосила, що моральна оцінка й засудження скоєних комуністичними режимами злочинів мають велике значення для виховання молодих поколінь⁵².

29 січня 2009 року ПАРЕ на підставі доповіді Комітету з політичних питань ухвалила резолюцію під назвою «Ставлення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію в державах — членах Ради Європи» № 1652 (2009). У цій резолюції наголошувалося, що «Європа повинна беззаперечно відкидати й засуджувати всі форми диктаторських режимів, як-от націонал-соціалізм, фашизм і тоталітарний комунізм»⁵³. Асамблея також визнала суверенне право кожної держави самостійно вирішувати долю пам'ятників, присвячених діячам комуністичного тоталітарного режиму. Водночас, Асамблея звертала увагу на потребу враховувати різницю між військовими могилами, які заслуговують на повагу до загиблих, та пам'ятниками, збудованими для ушляхення тоталітарних режимів та окупаційних сил або, принаймні, якщо вони сприймаються такими більшістю населення.

У квітні 2009 року резолюцію під назвою «Європейська

⁵¹ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С.212.

⁵² Там само. — С.214—215.

⁵³ Там само. — С.253.

свідомість і тоталітаризм» ухвалив Європейський Парламент. У ній містився заклик до країн — членів Європейського Союзу докласти реальних зусиль для відкриття архівів, у тому числі колишніх внутрішніх служб безпеки, таємної поліції та розвідки, та наголошувалося на тому, що «кінцевою метою розкриття та оцінки злочинів, скоєних комуністичними тоталітарними режимами, є примирення, якого можна досягти шляхом визнання відповідальності, прохання вибачення та пошуків морального оновлення»⁵⁴.

Парламентська Асамблея Організації з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ) в червні — липні 2009 року також ухвалила власну резолюцію з приводу декомунізації під назвою «Возз'єднання розділеної Європи: заохочення прав людини та громадянських свобод у регіоні ОБСЄ в XXI столітті». Резолюція наголошувала, що в XX столітті два тоталітарних режими, нацистський та сталінський, «несли з собою геноцид, порушення прав та свобод людини, військові злочини та злочини проти людства». В ній також зазначалося, що перехід від комуністичної диктатури до демократії не може бути здійснено миттєво, при цьому має бути враховано історичний досвід та культурну спадщину відповідних країн⁵⁵.

⁵⁴ Захаров Є. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2013. — С.311, 313.

⁵⁵ Там само. — С.314—315.

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУДІВ

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Дослідження європейських практик декомунізації було би неповним без аналізу такого важливого аспекту, як рішення європейських судових органів із приводу комуністичної символіки. Показовими в цьому контексті є два рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) з приводу заборони використання символу червоної зірки, про яку згадувалося вище, та рішення Європейського суду справедливості у справі щодо реєстрації в якості торгової марки зображення герба СРСР.

ЄСПЛ у липні 2008 року в справі Вайнай проти Угорщини (*Vajnai v. Hungary*)⁵⁶ та 2011 року у справі Фратаноло проти Угорщини (*Fratanolo v. Hungary*)⁵⁷ в контексті права на свободу вираження поглядів аналізував обставини притягнення обох заявників до відповідальності за угорським законодавством за порушення заборони публічного використання символу червоної зірки.

Суд дійшов висновку, що червона зірка «не може уособлювати виключно комуністичний тоталітарний режим, як це стверджує Уряд», що конкретний символ червоної зірки «може мати декілька значень у контексті справи Вайнай, у якій символ демонструвався лідером зареєстрованої політичної партії без будь-яких тоталітарних цілей»⁵⁸, та що «Уряд не надав доказів того, що носіння червоної зірки однозначно означає ототожнення з тоталітарними ідеями, особливо у світлі того,

⁵⁶ [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87404#{%22itemid%22:\[%22001-87404%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87404#{%22itemid%22:[%22001-87404%22]})

⁵⁷ [http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-107307#{%22itemid%22:\[%22001-107307%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-107307#{%22itemid%22:[%22001-107307%22]})

⁵⁸ [http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-107307#{%22itemid%22:\[%22001-107307%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-107307#{%22itemid%22:[%22001-107307%22]})

що Заявник здійснив таку дію під час проведення законної та мирної демонстрації в якості заступника голови зареєстрованої політичної партії лівого крила, в якій не спостерігається намірів брати участь у політичному житті Угорщини у порушення правопорядку... Що стосується мети попередження заворушень, Суд зауважує, що Уряд не навів жодного прикладу, коли реальна або гіпотетична загроза заворушень в Угорщині виникла у зв'язку з публічним показом червоної зірки»⁵⁹. Тож у цих двох конкретних випадках ЄСПЛ констатував: дії угорської влади стосовно притягнення Вайнай та Фратаноло до відповідальності за носіння символу червоної зірки за зазначених обставин порушували право на свободу вираження поглядів, гарантоване ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Слід зазначити, що питання інших комуністичних символів, публічне використання або поширення яких заборонено законодавством будь-яких країн Європи, ЄСПЛ не розглядалося й жодної оцінки таким символам суд не надавав.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД СПРАВЕДЛИВОСТІ

Іншою європейською судовою установою — Європейським судом справедливості⁶⁰ — 2011 року було розглянуто справу щодо реєстрації як торгової марки одного з комуністичних символів.

2006 року компанія Couture Tech Ltd спробувала зареєструвати герб СРСР як торгову марку Співтовариства. Рішенням реєстраційного органу їй було відмовлено в цьому. Відмову компанія оскаржила до Європейського Суду Справедливості, який у вересні 2011 року за результа-

⁵⁹ [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87404#{%22itemid%22:\[%22001-87404%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87404#{%22itemid%22:[%22001-87404%22]})

⁶⁰ Найвища ланка судової системи ЄС.

тами розгляду скарги виніс рішення⁶¹. В ньому суд дійшов висновку, що «в реєстрації торгової марки має бути відмовлено, якщо це суперечить державній політиці або прийнятим засадам моралі навіть у частині Європейського Союзу, навіть якщо ця частина представлена лише однією з держав-членів». Суд також констатував, що такі поняття слід розуміти не тільки з позиції обставин, спільних для всіх країн-членів, але й беручи до уваги особливі обставини конкретних держав, які можуть впливати на громадське сприйняття всередині цих країн. Аналізуючи обставини справи, суд дійшов висновку, що зображення герба СРСР, яке заявник хотів зареєструвати як торгову марку, містило зображення серпа, молота й п'ятикутної зірки, які за законодавством однієї з країн — членів ЄС, а саме Угорщини, визнано символами тиранії, «і їх використання суперечить державній політиці». На підставі цього суд відхилив скаргу компанії Couture Tech Ltd та відмовив у реєстрації товарного знаку.

⁶¹ <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?sessionId=9ea7d0f130d5f93344e62d764b0d9a37d2cab0bfd20.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN40bNeRe0?text=&docid=109802&ageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=66596>

Висновки

1. Декомунізація є необхідною умовою й запорукою руху країни до демократії та побудови громадянського суспільства з вільною ринковою економікою.

2. Метою декомунізації є подолання спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів, ліквідація тоталітарного законодавства, інститутів, методів управління й політики, старого менталітету та особистих структур (номенклатури).

3. Декомунізація в країнах Центрально-Східної Європи розпочалася після падіння комуністичних режимів. На відміну від нацизму, міжнародного суду над злочинами комунізму, який засудив би його злочинні практики та визначив спільні для всіх принципи декомунізації, не відбулося. Станом на сьогодні деякі загальні принципи декомунізації визначено резолюціями ПАРЄ, ОБСЄ та Європейського Парламенту, але вони здебільшого мають загальний та рекомендаційний характер.

4. Згідно з рекомендаціями ПАРЄ, декомунізація має ґрунтуватися на чотирьох основних принципах: демілітаризації найважливіших громадянських інститутів, децентралізації, демонополізації, а також скороченні та спрощенні бюрократичних процедур.

5. Процес декомунізації не суперечить нормам міжнародного права та правам людини за умови, що він здійснюється відповідно до закону.

6. Кожна країна самостійно визначала для себе порядок декомунізації, зокрема те, які сфери суспільного життя слід охопити. Швидкість, масштаби цього процесу, а також його проведення залежали як від історичних особливостей конкретної країни, рівня її політичної культури, так і

від наявності в нових еліт політичної волі, а також часу, коли країна розпочала декомунізацію (політичної ситуації).

7. Необхідною передумовою декомунізації було усунення від влади колишніх комуністичних еліт.

8. Процес декомунізації в тій чи іншій формі на законодавчому рівні охоплює такі сфери: люстрація колишніх посадовців комуністичного режиму, засудження комуністичного режиму та його злочинних практик, вшанування борців проти комуністичного режиму та відновлення прав його жертв, забезпечення доступу до архівних документів комуністичних спецслужб, заборона публічного використання комуністичної символіки.

9. У Польщі, Чехії, Німеччині, які послідовно здійснюють декомунізацію, її результати є гарантією неповернення в майбутньому до тоталітарних практик управління суспільством, притаманних комуністичним режимам.

Навіть Угорщина, незважаючи на окремі авторитарні тенденції в політиці чинного уряду Віктора Орбана, загалом зберегла демократичний шлях розвитку й у ній забезпечуються права та основоположні свободи людини і громадянина, визначені міжнародним законодавством. І навпаки, в таких країнах, як Білорусь, Росія, на певному етапі Сербія, Словаччина, в яких декомунізація не відбулася або мала формальний характер, спостерігається відкат до минулого, посилення авторитарних тенденцій управління суспільством та звуження прав і свобод громадян.

Досвід країн Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР свідчить: щоби декомунізація в Україні відбулася успішно й досягнула мети, цей процес має здійснюватися відповідно до норм спеціального законодавства, охоплювати якомога більше сфер суспільного життя та враховувати як досвід інших країн та рекомендації міжнародних інституцій,

так і історичні особливості України, яка на кілька десятиліть довше перебувала в умовах радянського тоталітаризму, зазнала злочинних експериментів над суспільством, а на її території було вчинено масштабний геноцид.

Важливим аспектом успішного завершення декомунізації колишнього пострадянського простору могла би стати організація спеціального міжнародного суду над злочинами комуністичних режимів, на якому було би засуджено злочинні практики такого режиму та визначено перелік обов'язкових принципів, на які міг би спиратися зазначений процес.

ЗМІСТ

Вступ	4
Законодавство країн Центрально-Східної Європи	9
Європейські установи та організації	41
Практика Європейських судів	45
Висновки	48

Публіцистичне видання

Сергій Рябенко, Андрій Когут

**Європейські законодавчі практики декомунізації:
висновки для України**

Аналітичний звіт

Відповідальна за випуск *Ярина Ясиневич*
Літературна редакторка *Катріна Розкладай*
Обкладинка *Ольга Сало*
Верстка *Петро Клим*
Підготовка до видання *Олена Шарговська*

Центр досліджень визвольного руху
м. Львів, вул. Козельницька, 4/501
тел./факс: 38 032 247-45-22
www.cdvr.org.ua
history@cdvr.org.ua

ТзОВ «Часопис»
м. Львів, вул. Сихівська, 10/183
Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 4194 від 03.11.2011 р.
тел.: +380 96 274-83-36
Підписано до друку 01.03.2017
Формат 60 x 90 1/16
Папір офсетний, друк офсетний

A3 P98

Рябенко С., Когут А. **Європейські законодавчі практики декомунізації: висновки для України. Аналітичний звіт** / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: «Часопис», 2017. — 52 с.

ISBN 978-966-2720-22-8

Процес подолаття спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем, що також має назву «декомунізація», може бути визначений як ліквідація тоталітарного законодавства, інститутів, методів управління й політики, старого менталітету й особистих структур (номенклатури).

Це дуже складний процес, який не може бути завершений в один день, але може зайняти роки й навіть десятиліття.

Документ 7568 від 3 червня 1996 року
Комітет із правових питань і прав людини ПАРЕ